

7 Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse

Henk van der Kolk

7.1 *Maatschappelijke en politieke veranderingen in Nederland*

Tot in de jaren zestig kon de Nederlandse samenleving worden onderverdeeld in duidelijk van elkaar onderscheiden groeperingen. Deze groeperingen hadden een eigen levensbeschouwing, confessie of ideologie en beschikten bovendien over eigen organisaties die gezamenlijk vrijwel alle aspecten van het dagelijks leven omvatten. Tussen de leden van de verschillende groeperingen bestond bovendien weinig contact (Lijphart 1968/1992; Daalder 1966). De groepen konden worden onderscheiden op basis van twee scheidslijnen: godsdienst en sociale klasse. Op grond van de scheidslijn godsdienst onderscheiden we katholieken, protestanten en seculiere kiezers.⁴⁴ Deze groepen hadden een sterk verschillende omvang, maar waren geen van alle dominant. Bij de volkstelling van 1960 rekende 40% van de bevolking zich tot de katholieke kerk en 37% gaf aan zich tot de Nederlands Hervormde Kerk of de Gereformeerde kerken te rekenen. Nog eens 18% gaf aan zich niet tot een kerkgenootschap te rekenen (CBS 1982). De meest geïntegreerde groep of 'zuil', werd gevormd door de katholieken. Mede als gevolg van hun achtergestelde positie in de zeventiende en achttiende eeuw, gesteund door de hiërarchisch goed georganiseerde katholieke kerk en geholpen door hun geografische concentratie in het zuiden van het land, waren de katholieken de meest omvattende en best georganiseerde groep in de Nederlandse samenleving. Katholieken identificeerden zich ook relatief sterk met hun eigen zuil (Dekker en Ester 1996) en namen relatief veel deel aan de activiteiten van hun eigen organisaties (Houska 1985: 43). De protestanten vormden een minder hecht georganiseerde groep. Daarbinnen waren de gereformeerden echter minstens zo goed georganiseerd als de katholieken. Binnen de protestantse groep worden daarom door sommigen zelfs twee zuilen onderscheiden: een gereformeerde zuil en een Nederlands Hervormde zuil.

Naast de katholieke, gereformeerde en Nederlands Hervormde zuil wordt vaak gesproken van een algemene 'zuil'. De sociaal-economische verschillen in deze groep waren echter, groot terwijl een samenbindende ideologie of levensbeschouwing ontbrak. Naast de scheidslijn naar godsdienst maakt men daarom binnen de seculiere groep een onderscheid tussen arbeiders en leden van de middenklasse. De groep seculiere arbeiders was georganiseerd in de sociaal-democratische zuil. Dat neemt niet weg dat leden van de sociaal democratische zuil en leden van de seculiere middenklasse gebruik maakten van voorzieningen die door christelijke groepen zelf-

standig waren georganiseerd, zoals universiteiten en delen van de gezondheidszorg. De middenklasse ten slotte was de minst verzuilde groep binnen de Nederlandse samenleving.

Elk van de vijf genoemde groepen had een eigen politieke partij. De katholieken waren na de Tweede Wereldoorlog verbonden met de KVP, de gereformeerden met de ARP en de Nederlands Hervormden met de CHU. Dat neemt niet weg dat bijvoorbeeld een groot deel van de Nederlands Hervormde kiezers op de PvdA stemde. Deze laatste partij was uiteraard vooral verbonden met de arbeidersklasse. De VVD ten slotte kreeg een groot deel van zijn aanhang uit de seculiere middenklasse, maar die seculiere middenklasse stemde niet *'en masse'* op de VVD. Daarvoor was de seculiere middenklasse te verdeeld. Naast deze vijf politieke partijen bestonden er kleinere partijen als de CPN en de SGP. Op deze politieke partijen zullen we in dit hoofdstuk verder niet ingaan.

De sterke en stabiele binding van veel Nederlanders met één van de zuilen en de sterke relatie tussen een zuil en een bepaalde politieke partij leidde doorgaans tot een individueel stabiele stemkeuze (Houska 1985: 72). Dat maakte dat bijvoorbeeld de lijsttrekker, het partijprogramma en het gedrag van de fractie van de partij in de Kamer een minder belangrijke rol speelden. Bovendien veranderde de getalsmatige verdeling tussen de verschillende bevolkingsgroepen niet zo sterk. Mede hierdoor was de aanhang van de meeste politieke partijen in Nederland tussen de verkiezingen van 1946 en 1963 betrekkelijk stabiel.⁴⁵ Tussen twee opeenvolgende verkiezingen wisselde in die periode maximaal 7% van de zetels in de Tweede Kamer van partij en hoewel dit natuurlijk niet hoeft te betekenen dat er ook weinig van partij werd gewisseld, wijst alles er op dat ons land werd bevolkt door trouwe partijaanhangers. Dat verandert halverwege de jaren zestig.

Zoals in het eerste hoofdstuk al is aangegeven, haalden de drie christelijke partijen die later het CDA zouden vormen in 1963 nog 49% van de stemmen. In 1967 daalde dat percentage tot minder dan 45%. In 1971 haalden deze drie christelijke partijen nog 37% van de stemmen, terwijl een jaar later, bij de verkiezingen van 1972 dat percentage zelfs gedaald is tot 31%. Na deze woelige jaren vertonen de verkiezingsuitslagen weer een relatief stabiel beeld zonder duidelijke dramatische veranderingen. Het percentage zetels dat wisselde van partij was hoger dan in de eerste 20 jaar na de oorlog, maar kwam tussen 1977 en 1989 niet uit boven de 10%. Het beeld dat het verlies van de christelijke partijen tot staan is gebracht, lijkt in de jaren tachtig te worden bevestigd door een sterke terugkeer van het CDA. Onder Lubbers haalt het CDA in 1986 en 1989 immers weer meer zetels dan in de 15 jaar daarvoor. In 1994 vindt echter een tweede grote verschuiving plaats. Deze verschuiving werd toentertijd voornamelijk geïnterpreteerd als een voortzetting van hetgeen in 1967 in gang was gezet (Andeweg 1995). De aanhang van het CDA daalt in dat jaar van 35 naar 22% van het stemmende electoraat. De PvdA verliest bijna 8 procentpunten en ziet de achterban slinken van 32 tot 24%. In dat jaar wisselt maar liefst 23% van de zetels in de Tweede Kamer van partij. De daling in de steun voor het CDA zet nog eens door bij de verkiezingen van 1998 als het CDA nog geen 19% van de stemmen verwerft. Ook bij die door sommigen 'overbodig' genoemde verkiezingen verandert het krachtenveld sterk: 17% van de zetels wisselde in 1998 van partij. Vanaf 1967 zien we dus vooral een sterk, maar niet gelijkmatig verlies van de confessionele

partijen. Bovendien zien we vanaf die periode sterkere wisselingen in de aanhang van politieke partijen. Deze electorale veranderingen en dan vooral de afname van het aantal kiezers dat stemt op confessionele partijen kan worden toegeschreven aan ten minste drie factoren (Andeweg 1982: 41; Thomassen 1983: 120-128)⁴⁶:

- veranderingen in de relatieve omvang van de verschillende groepen (en dan vooral de afname van het aantal mensen dat zich tot een kerkgenootschap rekent: secularisatie);
- veranderingen in de binding van kiezers met de verschillende groepen (en dan vooral de afname van de binding van christenen aan hun zuil, zich vooral uitend in een geringere kerkgang: deconfessionalisering) en;
- veranderingen in de relatie tussen binding aan de groep waartoe men behoort en het individuele stemgedrag (en dan vooral de afname van het belang van godsdienst voor het individuele stemgedrag: ontzuiling).

Deze veranderingen kunnen op hun beurt allereerst het gevolg zijn van de intrede van nieuwe kiezers en de mortaliteit van oude kiezers (compositie-effecten). Zo bestaat het Nederlandse electoraat voor een groot deel uit andere mensen dan dertig jaar geleden. Slechts een derde van de kiesgerechtigden in 1998 mocht bijvoorbeeld ook in 1967 al stemmen. In de afgelopen dertig jaar is dus ongeveer twee derde van het electoraat vernieuwd.⁴⁷ Daarnaast mag echter niet worden vergeten dat ook individuele kiezers kunnen veranderen (individuele effecten). Kiezers verliezen hun geloof of raken minder verbonden met hun zuil. Ook is het mogelijk dat zij hun groep steeds minder belangrijk vinden voor hun individuele stemgedrag: een gelovig en kerkgaand lid van de Nederlands Hervormde kerk voelt zich niet langer groepen op het CDA te stemmen.

In dit hoofdstuk concentreren we ons op het veranderde belang van godsdienst en, in mindere mate, sociale klasse voor het stemgedrag. Daarbij concentreren we ons op veranderingen in de samenstelling van de Nederlandse bevolking en de veranderde binding binnen de verschillende groepen. Op die manier schetsen we een beeld van een electoraat dat bij de stemkeuze steeds gevoeliger lijkt te zijn geworden voor andere factoren dan godsdienst en sociale klasse. Die andere factoren komen in de volgende hoofdstukken aan de orde.

7.2 *De samenstelling van het electoraat*

Eerder is al de sterke teruggang van het aantal confessionele kiezers sinds 1963 genoemd. Een eerste mogelijke verklaring van deze electorale verandering is de verandering in de omvang van de verschillende groepen in het electoraat. Voor de periode tussen 1945 en 1971 hebben we de beschikking over gegevens uit volkstellingen. Nadeel van deze gegevens is dat tijdens de volkstelling de vraag naar religie zo werd gesteld, dat mensen die bijvoorbeeld katholiek waren gedoopt, maar zich niet meer als katholiek beschouwden, toch werden geteld als katholieken (Andeweg 1982). Bovendien werden geen vragen gesteld over de sociale klasse waartoe men zei te behoren. Met behulp van twee vragen uit het NKO kunnen we wel de veranderingen in de relatieve omvang van alle vijf de groepen tussen 1971 en 1998 rela-

tief eenvoudig vaststellen.⁴⁸ De gegevens uit de volkstellingen na 1945 en uit het NKO zijn gepresenteerd in tabel 7.1.

Tabel 7.1 Kerkelijke gezindte en sociale klasse 1946-1998 (percentages)

	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gerefor- meerd	Totaal	Seculiere arbeiders- klasse	Seculiere midden- klasse	N=
1947	39	31	10	79		17	n.v.t.
1960	40	28	9	78		18	n.v.t.
1971	40	24	9	73		24	n.v.t.
1971	37	21	9	68	14	13	1899
1972	32	23	11	65	15	15	1495
1977	37	19	9	65	16	16	1391
1981	35	19	9	64	14	19	1584
1982	36	17	8	61	14	20	1519
1986	32	16	6	54	16	25	1322
1989	31	15	7	54	14	27	1480
1994	29	14	7	49	15	31	1497
1998	28	11	7	46	12	34	1813

Toelichting: Voorzover het gaat om NKO gegevens, gaat het in tabel 7.1 om gewogen gegevens (zie de bijlage). Seculiere respondenten die geen sociale klasse hebben opgegeven en respondenten die geen antwoord gaven op de vraag of ze zich tot een kerk rekenden en, indien ja, tot welke, zijn weggelaten uit de berekening. De percentages tellen niet op tot 100%, omdat mensen die een andere religie opgaven niet zijn opgenomen in de tabel.

Hoewel een deel van de hier weergegeven veranderingen het gevolg zal zijn van steekproeffluctuaties, zijn de trends in tabel 7.1 duidelijk te zien.⁴⁹ Het aandeel katholieken in de Nederlandse samenleving is sinds 1971 gestaag teruggelopen van 37 tot 28% van de bevolking. Het aandeel protestanten, dat in 1971 nog ruim 30% van de bevolking uitmaakte, is in dertig jaar bijna gehalveerd, een daling die vooral voor rekening komt van de Nederlands Hervormden.⁵⁰ Daarmee is het aandeel christenen in Nederland van 68% in 1971 gedaald tot 46% in 1998. Deze verandering treedt vooral op in de jaren tachtig en negentig. Zo daalt tussen 1971 en 1981 het percentage christenen met gemiddeld nog geen half procentpunt per jaar. Tussen 1981 en 1989 zet de daling sterk door met ruim 1 procentpunt per jaar en tussen 1989 en 1998 met iets minder dan 1 procentpunt per jaar. De omvang van de seculiere arbeidersklasse verandert in diezelfde periode nauwelijks, hoewel het percentage in 1998 uitzonderlijk laag lijkt. Deze stabiliteit wordt soms toegeschreven aan het feit dat de sociaal opwaartse uitstroom wordt gecompenseerd door geseculariseerde instroom (SCP 1998: 165). Door deze ontwikkelingen is in de afgelopen dertig jaar de seculiere middenklasse sterk gegroeid. Kon in 1971 nog maar 13% van de kiezers tot deze groep worden gerekend, in 1998 is het aandeel opgelopen tot 34%.

Achtergronden

Wat was de achtergrond van deze verandering in de omvang van het confessionele volksdeel? Zoals in de inleiding al werd opgemerkt, zijn er in beginsel twee moge-

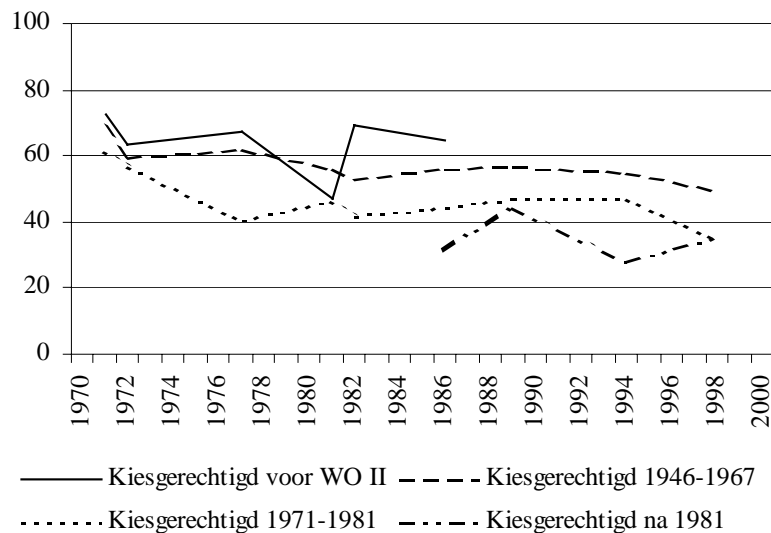
lijke verklaringen voor deze verandering denkbaar. Volgens de eerste verklaring zijn veranderingen op maatschappelijk niveau het gevolg van *compositie-effecten*: de afname van het aantal christenen is dan het gevolg van het overlijden van christelijke kiezers en het bereiken van de kiesgerechtigde leeftijd van seculiere kiezers. Indien dergelijke compositie-effecten de overhand hebben, vinden we binnen opeenvolgende generaties een stabiel aantal christenen, maar bevat elke volgende generatie minder christenen.

De tweede verklaring luidt dat de maatschappelijke verandering het gevolg is van *individuele veranderingen*: individuen verliezen hun geloof als gevolg van het ouder worden (leeftijdseffect) of als gevolg van veranderingen in hun omgeving (periode-effect) (Need 1997). Indien individuele veranderingen de overhand hebben, zien we binnen elke generatie een daling van het aantal christenen.

Om te onderzoeken of de verandering van het aantal christenen in de Nederlandse samenleving het gevolg is van compositie-effecten, van individuele veranderingen, danwel van een combinatie van beide effecten, delen we het Nederlandse electoraat op in electorale cohorten. Een electorale cohort is een groep mensen die in een bepaald verkiezingsjaar voor het eerst mochten stemmen. Om te voorkomen dat we moeten werken met zeer kleine groepen zijn deze electorale cohorten samengevoegd tot vier generaties: een generatie die al vóór de Tweede Wereldoorlog mocht stemmen, een generatie die tussen 1946 en 1967 voor het eerst mocht stemmen en de periode van de verzuiling nog sterk heeft meegemaakt, een generatie die de ontzuiling en de sterke polarisatie in de jaren zeventig heeft meegemaakt en die uiterlijk in 1981 mocht stemmen en ten slotte de jongste generatie die pas vanaf 1982 mocht stemmen (zie ook hoofdstuk 2). De resultaten van deze berekening zijn te zien in figuur 7.1.

Uit de figuur is af te lezen dat binnen de oudste twee generaties het aantal mensen dat zich christelijk noemt na 1971 niet sterk is veranderd.⁵¹ Wel ligt het percentage christenen onder kiezers die reeds vóór de oorlog hun stem mochten uitbrengen hoger dan onder kiezers die pas tussen 1946 en 1967 de kiesgerechtigde leeftijd bereikten. Onder de kiezers die voor het eerst in de eerste helft van de jaren zeventig hun stem uitbrachten, zijn wederom minder christenen dan onder de daaraan voorafgaande generaties. Bovendien lijkt zich ook binnen deze groep de geloofsafval voort te zetten: het aantal christenen binnen deze generatie daalt van ruim 60 naar ongeveer 50%. Binnen de jongste groep lijkt de geloofsafval nog groter. Het lijkt er dus op dat de daling van het aantal christenen, zoals we die eerder hebben beschreven, in de eerste plaats het gevolg is van compositie-effecten en binnen de jongste generaties ook van individuele veranderingen.

Figuur 7.1 Secularisatie binnen vier generaties

Toelichting: Op de x-as van deze figuur staan de verkiezingsjaren sinds 1971. Op de y-as staat het percentage christenen binnen een bepaalde generatie. De verschillende lijnen zijn die van de vier in de hoofdstuk onderscheiden generaties.

Gevolgen

Tot halverwege de jaren zestig stemden mensen op de partij van hun eigen zuil. Als de relatieve omvang van de verschillende zuilen verandert, betekent dat ook een verandering in de omvang van de aanhang van de verschillende politieke partijen. Om te zien in hoeverre de electorale veranderingen sinds het einde van de jaren zestig mede het gevolg zijn van de beschreven maatschappelijke veranderingen, gaan we eerst na hoe de vijf onderscheiden groepen hebben gestemd in 1971.

Duidelijk is te zien dat in 1971 een groot deel van het electoraat nog verzuild stemt. Zo koos nog ruim 46% van de katholieken voor de KVP. Van de katholieken die de gang naar de stembus maakten, stemde zelfs 61% op de KVP. Alleen de gereformeerden waren trouwer. Het overgrote deel van deze groep stemde ARP en een kleiner deel SGP of GPV. Maar liefst 78% van de gereformeerden stemde op één van deze drie politieke partijen. De minst verzuilde christelijke kiezers waren in 1971 de Nederlands Hervormden. Slechts 20% van de Hervormden stemt in 1971 op de CHU. Seculiere arbeiders stemden na het afschaffen van de opkomstplicht minder vaak dan de rest van het electoraat. In 1971 besloot bijna een derde van de arbeiders niet te stemmen. Van de arbeiders die wel hun stem uitbrachten, stemde een meerderheid op de PvdA en een substantiële minderheid op de CPN (in de tabel geassocieerd onder 'overig'). Kunnen we bij de eerste vier groepen nog een relatie met een partij leggen, de seculiere middenklasse stemde in 1971 eerder op de PvdA dan op de 'eigen' partij, de VVD. Deze zwakke relatie wekt geen verbazing:

het middenklasse deel van de algemene zuil is immers nooit hecht georganiseerd geweest en de samenstelling van deze groep was niet erg homogeen. Opvallend is wel dat zowel seculiere arbeiders als de seculiere middenklasse nauwelijks stemmen op één van de christelijke partijen.

Tabel 7.2 Stemgedrag in 1971 van de verschillende groepen (percentages, gewogen; n = 1700)

	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	Seculiere arbeidersklasse	Seculiere middenklasse
KVP	46	0	1	2	2
ARP	0	4	57	1	1
CHU	1	20	2	1	0
GPV	0	1	9	0	0
SGP	0	5	12	0	0
PvdA	9	25	5	38	25
VVD	4	9	0	1	24
Overige Niet gestemd	16	17	6	26	25
Relatieve omvang	24	19	10	31	22
	39	22	10	15	14

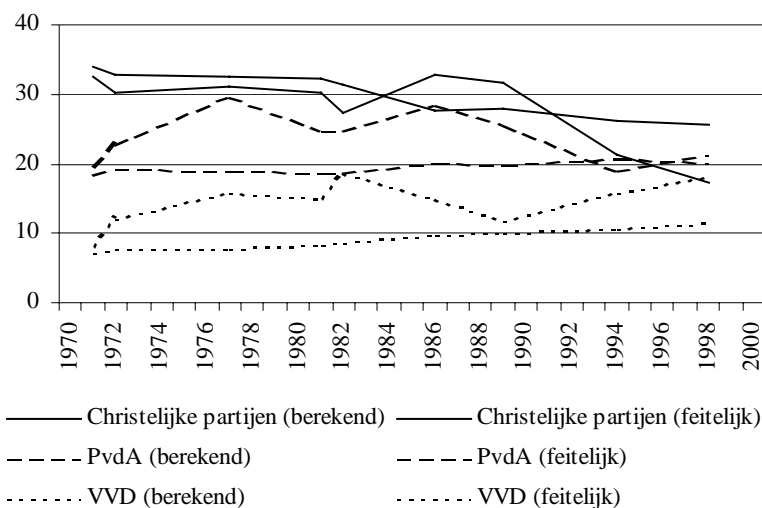
Toelichting: Ruim 46% van de katholieken stemde in 1971 op de KVP; 24% van de katholieken maakte de gang naar de stembus niet.

Als we de mensen die niet hebben gestemd, betrekken in onze berekening en ook gereformeerden die hebben gestemd op het GPV of de SGP meetellen als ‘verzuilde stemmers’, blijkt in 1971 nog ongeveer 40% van het electoraat verzuild te stemmen. Als we alleen de mensen meetellen die ook hebben gestemd, kiest zelfs 50% verzuild. Oftewel, de helft van de mensen die in 1971 de moeite namen naar de stembus te gaan, stemden op de partij die op grond van hun godsdienst of sociale klasse ook mocht worden verwacht.

We kunnen natuurlijk de electorale veranderingen sinds 1971 proberen te verklaren uit veranderingen in de omvang van de verschillende groepen. Gezien het grote aantal mensen dat in 1971 niet verzuild stemt, moeten we ons van die verklaring op voorhand natuurlijk niet teveel voorstellen, maar hoe zou de verkiezingsuitslag er hebben uitgezien als het individuele stemgedrag niet verder zou zijn ‘ontzuild’? Om een antwoord te geven op die vraag combineren we de gegevens uit tabel 7.1 over de veranderde relatieve omvang van de verschillende groepen in de Nederlandse samenleving met de gegevens uit tabel 7.2 over het stemgedrag van die verschillende groepen in 1971. We nemen nu dus aan dat de individuele ontzuiling van het stemgedrag in 1971 is gestopt en dat de verschillende groepen kiezers op dezelfde manier stemmen als in 1971. Omdat met de fusie van het CDA en het oprichten van de RPF het christelijke partijlandschap is veranderd presenteren we drie lijnen: die van de christelijke partijen (KVP+CHU+ARP=) CDA, GPV, RPF en SGP, die van de PvdA en tenslotte de lijn van de VVD. Deze hypothetische verandering in de

aanhang van de drie (groepen) partijen vergelijken we vervolgens met de feitelijke verkiezingsuitslag. Het resultaat staat vermeld in figuur 7.2.

Figuur 7.2 Feitelijke en hypothetische veranderingen in het electoraat (1971-1998)

Toelichting: In figuur 7.2 staan de veranderingen binnen het electoraat als uitsluitend rekening wordt gehouden met veranderingen in de relatieve omvang van groepen (gewogen gegevens, stippellijnen zijn de hypothetische lijntjes). Percentages tellen niet op tot 100%, omdat sommige mensen niet stemmen of op een andere partij stemmen dan de genoemde partijen. Bovendien verschillen de aanvangswaarden (1971) van de hypothetische lijn en de feitelijke lijn. De hypothetische lijn is weliswaar gebaseerd op de (naar stemgedrag) gewogen gegevens, maar respondenten die geen christelijke godsdienst of sociale klasse hebben opgegeven of die lid zijn van één van de kleinere christelijke kerken, zijn niet betrokken in de berekening, terwijl zij wel hebben gestemd.

De trends in figuur 7.2 zijn duidelijk. De christelijke partijen deden het in de jaren tachtig, toen Ruud Lubbers lijsttrekker was van het CDA, relatief bijzonder goed.⁵² De teruggang van het CDA, die men zou verwachten op basis van het teruglopend aantal christelijke kiezers, trad in die jaren niet op. Het verlies van het CDA in 1994 en 1998 bracht de gezamenlijke christelijke partijen vervolgens tot ver onder het niveau dat we in 1971 zouden hebben verwacht als we uitsluitend de omvang van de secularisatie zouden hebben gekend. De voorspelling van de aanhang van de confessionele partijen in 1998 louter op basis van het aantal christenen is dan ook niet bijzonder goed.

Ook de voorspelling van de aanhang van de PvdA op basis van veranderingen in de omvang van de groep seculiere arbeiders is niet geweldig goed. De PvdA won in 1977, na het kabinet Den Uyl, meer dan op grond van het verzuilde stemgedrag in 1971 kon worden verwacht, bleef in de tweede helft van de jaren tachtig ook boven het verwachte niveau en kwam in 1994 na de WAO-crisis weer terug op het niveau dat op grond van het stemgedrag van de seculiere arbeiders in 1971 kon worden verwacht. De uiteindelijke voorspelling van de aanhang van de PvdA in 1998 is

zonder meer goed. We voorspelden dat bijna 19% van het electoraat, dat wil zeggen inclusief de niet-stemmers, op deze partij zou stemmen. Het werd uiteindelijk iets meer dan 21%. Gezien de grote afwijking in eerdere jaren kunnen we echter nauwelijks van een betrouwbare voorspelling spreken.

De aanhang van de VVD steeg in de jaren zeventig en begin jaren tachtig sneller dan op grond van de groei van de seculiere middenklasse kon worden verwacht. De groei van de VVD in de afgelopen dertig jaar kan dan ook niet zonder meer aan de groei van de seculiere middenklasse worden toegeschreven.

Al met al blijkt een verklaring van de stembusuitslagen in de afgelopen dertig jaar op basis van een verandering in de omvang van de verschillende groepen in de Nederlandse samenleving niet goed mogelijk. De aanhang van de VVD wordt onderschat en die van het CDA overschat. De voorspelling van de PvdA aanhang komt alleen aan het einde van de onderzochte periode redelijk overeen met de feitelijke verkiezingsuitslag. Dit is natuurlijk niet geheel onverwacht. Het zou te simpel zijn de electorale veranderingen in de afgelopen dertig jaar uitsluitend toe te schrijven aan veranderingen in de relatieve omvang van groepen in de Nederlandse samenleving. We moeten dus op zoek naar aanvullende verklaringen. Verklaringen die rekening houden met wat er binnen die groepen is gebeurd.

Verzuilde kiezers

De aanvullende verklaring zoeken we in de eerste plaats in de verandering in de relatie tussen de groep waartoe men behoort en het individuele stemgedrag. Deze relatie hoeft immers niet stabiel te zijn. Om na te gaan in hoeverre Nederlandse kiezers inderdaad zijn blijven stemmen op de 'eigen' partij is voor elk van de verkiezingsjaren sinds 1971 eenzelfde tabel gemaakt als tabel 7.2 en voor elke groep is berekend hoeveel personen op de 'eigen partij' hebben gestemd. Omdat in 1975 de RPF is opgericht en KVP, ARP en CHU in 1977 zijn gefuseerd tot het CDA zijn daarbij de volgende regels gehanteerd. Gereformeerden die op SGP, GPV, RPF, KVP, CHU, ARP of sinds 1977 op het CDA stemden; Nederlands hervormden die op KVP, CHU, ARP of op de opvolger CDA stemden; Katholieken die op KVP, RKPN, CHU en ARP of de opvolger CDA hebben gestemd, zijn geteld als verzuilde stemmers.⁵³ Voor de volledigheid zijn ook seculiere arbeiders die stemmen op de PvdA en leden van de seculiere middenklasse die stemmen op de VVD gepresenteerd als verzuilde stemmers, maar de aandacht richt zich vooral op de godsdienstige groepen. De mensen die niet bij één van de hier onderscheiden vijf groepen kon worden ingedeeld (overigens slechts een klein deel van de steekproef), zijn verder niet betrokken in de berekeningen.

De relatie tussen de groep waartoe men behoort en het stemgedrag blijkt in de afgelopen dertig jaar inderdaad sterk te zijn veranderd. In de jaren zeventig is het percentage verzuilde christelijke kiezers (het percentage christenen dat op een christelijke partij stemt) nog stabiel. Dit percentage (voor het overgrote deel christelijke CDA stemmers) lijkt begin jaren tachtig iets te dalen, maar stijgt in 1986 weer naar grote hoogten. Pas na 1989 is een sterke daling in het verzuilde stemgedrag opgetreden. Het percentage seculiere arbeiders dat op de PvdA stemt, fluctueert sterker. Het voorlopig hoogtepunt sinds 1971 lag in 1982 toen bijna 6 van de 10 seculiere arbeiders op de PvdA stemden. Het dieptepunt lag 12 jaar later toen de arbeiders de PvdA massaal de rug toekeerden. Deze klap is de PvdA in 1998 zichtbaar nog niet

te boven gekomen. Van een duidelijke trend in de mate van verzuild stemgedrag was tot begin jaren negentig geen sprake.

Tabel 7.3 Percentage verzuilde kiezers (1971-1998)

	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	Totaal christelijke kiezers	Seculiere arbeiders- klasse	Seculiere midden- klasse	N=
1971	46,8	23,9	80,0	44,6	38,3	23,9	1701
1972	42,4	27,6	83,7	44,1	54,7	25,6	1354
1977	44,7	26,8	79,2	44,1	58,2	26,2	1347
1981	44,8	23,8	76,8	43,3	51,4	25,8	1526
1982	40,7	26,4	68,3	40,4	59,1	32,4	1427
1986	47,9	40,8	79,5	49,2	47,8	25,5	1247
1989	45,1	34,4	81,7	47,0	49,5	20,8	1414
1994	33,8	24,3	76,4	37,3	26,5	22,0	1416
1998	25,1	22,2	67,8	30,4	30,7	28,3	1652

Toelichting: Percentage mensen dat behoort tot een bepaalde groep (kolom) dat in een bepaald jaar (rij) stemt op de eigen partij(en). Kiezers die niet hebben gestemd zijn ook betrokken in de berekening. Het gaat om gewogen gegevens. Respondenten waarvan godsdienst of sociale klasse niet bekend zijn, zijn uiteraard weggelaten uit de berekening.

7.3 Veranderende binding van kiezers aan de eigen 'zuil'

In de eerste paragraaf hebben we opgemerkt dat niet alleen de relatieve omvang van de verschillende groepen in de Nederlandse samenleving kan veranderen, maar ook de binding met de eigen groep. Indien de integratie van individuen binnen de groep sterker is, is de kans dat individuen de normen van die groep naleven ook groter. Als de binding met de eigen zuil afneemt, zo verwachten we, wordt het gemakkelijker op een andere dan de 'eigen' politieke partij te stemmen; gedeconfessionaliseerde katholieken stemmen niet langer automatisch op de KVP en gedeconfessionaliseerde gereformeerden niet langer automatisch op de ARP. Dit betekent natuurlijk niet dat deconfessionalisering direct leidt tot het stemmen op een andere dan de 'eigen' politieke partij.

Binding

Het meten van de binding van kiezers aan hun zuil en aan de zuilgebonden politieke partij is een hachelijke zaak. Voor de christelijke groepen ligt een indicatie nog wel voor de hand. Zo kunnen we gebruik maken van de frequentie van het kerkbezoek. We veronderstellen dan dat mensen die vaak naar de kerk gaan meer verbonden zijn met hun zuil dan mensen die weinig naar de kerk gaan. Voor de algemene zuilen is het meten van de binding met de eigen zuil echter gecompliceerder. Bij de arbeidersklasse zouden we natuurlijk kunnen kijken naar het vakbondslidmaatschap. Deze indicatie van binding met de arbeidersklasse ligt echter minder voor de hand dan kerkgang onder christenen. De vakbonden in Nederland waren immers voor een belangrijk deel georganiseerd binnen de verschillende godsdienstige zuilen. De

vorming van het FNV in 1976 is bijvoorbeeld het resultaat van een fusieproces van de katholieke NKV met de 'algemene' NVV. De binding van die federatie met de PvdA is dan ook niet zonneklaar. Bovendien zijn er enkele vakbonden die zich richten op het 'hogere kader'. Daarmee vormen ze eerder een organisatie van de seculiere middenklasse dan van de seculiere arbeidersklasse. Binding van de middenklasse aan een eigen 'zuil' is al helemaal niet zinvol te bepalen. Bij deze seculiere categorie was al nauwelijks sprake van enige vorm van binding. We zullen de eventuele verandering in binding van seculiere kiezers dan ook niet verder analyseren.

De verandering in 'kerksheid' wijst op een sterke verandering van de binding binnen de drie hiervoor onderscheiden godsdienstige groepen met hun zuil.

Tabel 7.4 *Kerkbezoek minimaal 1 keer per maand*

	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	Totaal	N =
1971 ²	78,5	45,7	85,5	69,0	1276
1972	63,1	40,6	94,8	60,1	952
1977	59,7	40,6	89,4	55,8	894
1981	50,5	36,3	86,6	51,5	1004
1982	45,3	42,7	82,8	49,7	930
1986	45,2	52,5	79,2	50,9	707
1989	46,8	48,1	81,6	51,8	796
1994	41,3	42,8	80,2	47,2	738
1998	33,3	43,1	72,8	41,3	828

- 1 Bij de interpretatie van de cijfers moeten we niet uit het oog verliezen dat het hier gaat om steeds kleiner wordende groepen.
- 2 In 1971 is niet gevraagd naar 'ten minste één keer per maand', maar naar het bezoeken van de kerk op 'hoogtijdagen'. Omdat het geheel aan de respondenten werd voorgelegd als een schaal en om vergelijking met latere jaren niet teveel te nuanceren, zijn de antwoorden hier geïnterpreteerd als 'minstens één keer in de maand'.

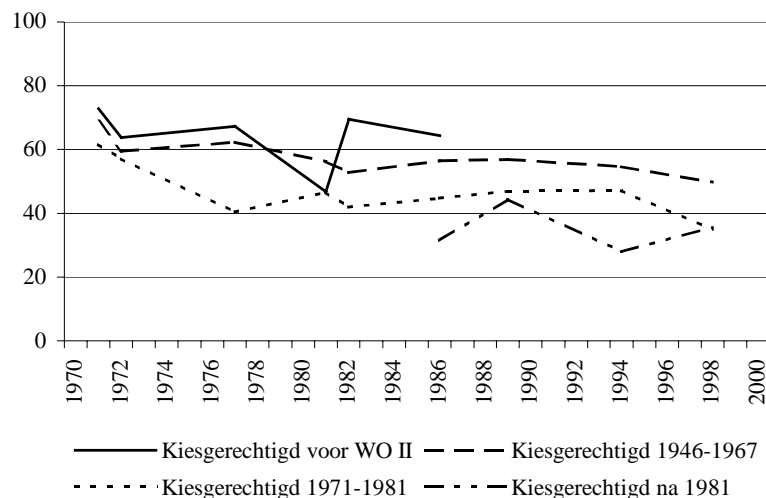
De kerksheid onder Nederlands hervormden fluctueert, maar vertoont geen duidelijke neer- of opwaartse trend. De gereformeerden gaan sinds 1971 iets minder vaak naar de kerk, hoewel zij nog steeds trouwe kerkgangers zijn. De binding aan de eigen zuil is vooral bij de katholieken sterk afgenomen. Ging begin jaren zeventig het overgrote deel minstens één keer per maand naar de kerk, eind jaren negentig is dat percentage gedaald tot 33%. We zien dus dat niet alleen de relatieve omvang van de verschillende groepen is veranderd, maar ook dat de binding van de verschillende christelijke groepen met hun eigen zuil is afgenomen. Kijken we naar de combinatie van secularisatie en de deconfessionalisering, dan valt vooral het verval van de katholieke zuil op. Katholieken hebben niet alleen massaal de katholieke kerk verlaten, zij die nog lid zijn, wonen nog maar in geringe getale de mis bij.

Achtergronden

We constateren dus een toenemende deconfessionalisering binnen de confessionele groep kiezers. Wat is de achtergrond van deze verandering voor de samenleving als

geheel? Ook nu zijn weer twee verklaringen denkbaar. Zo kunnen de veranderingen voor de samenleving als geheel het gevolg zijn van compositie-effecten: de deconfessionalisering is dan het gevolg van de langzame *vervanging* van het electoraat. Binnen de opeenvolgende generaties is dan het kerkbezoek stabiel. Verder is het mogelijk dat de verandering op het niveau van de samenleving als geheel het gevolg is van *individuele veranderingen*. Deze individuele veranderingen kunnen worden veroorzaakt doordat individuen, bijvoorbeeld als gevolg van het ouder worden (leeftijdseffect) of als gevolg van veranderingen in hun omgeving (periode-effect), minder vaak naar de kerk gaan. Indien individuele veranderingen de overhand hebben, zien we binnen elke generatie een daling van het kerkbezoek. Om te onderzoeken of de veranderingen van de binding met de confessionele zuil(en) binnen de samenleving als geheel voornamelijk het gevolg zijn van compositie-effecten dan wel van individuele veranderingen, delen we het christelijke deel van het Nederlandse electoraat weer op in vier generaties. De resultaten van deze berekening zijn te zien in figuur 7.3.

Figuur 7.3 De achtergronden van deconfessionalisering

Toelichting: Op de x-as van deze figuur staan de verkiezingsjaren sinds 1971. Op de y-as staat het percentage mensen dat minstens één keer per maand naar de kerk gaat. De verschillende lijnen zijn die van de verschillende generaties.

In figuur 7.3 zijn de verschillen in binding van de opeenvolgende generaties christenen duidelijk te zien: de opeenvolgende lijnen liggen telkens lager. Dit duidt op compositie-effecten. Bovendien zet binnen elk van de generaties de deconfessionalisering door: de lijnen vertonen een dalende trend. Dit wijst op individuele veranderingen binnen de generaties. De afnemende binding binnen de christelijke groepen

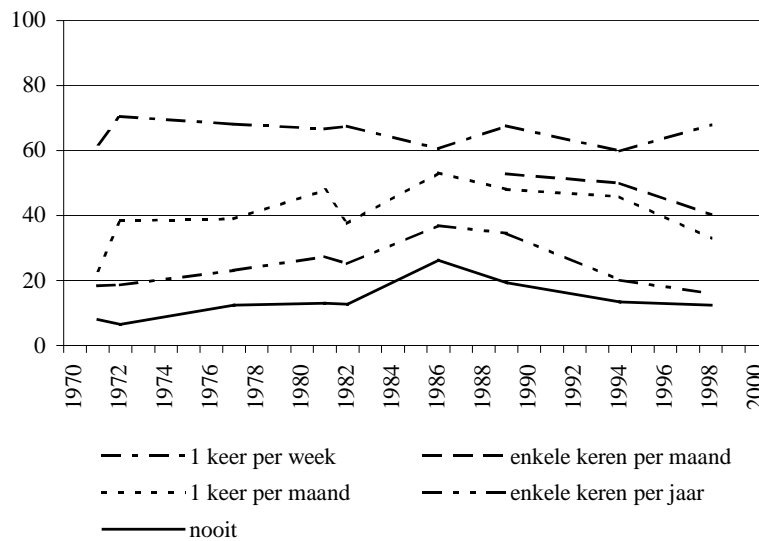
kiezers lijkt dan ook zowel het gevolg van compositie-effecten als van individuele veranderingen (vgl. Need 1997: 103-105).

Gevolgen

Zoals gezegd zullen degenen die het sterkst zijn verbonden met hun eigen zuil ook het meest op de bijbehorende partij stemmen. Als gevolg hiervan heeft de hiervoor beschreven afname van de binding belangrijke consequenties voor de aanhang van de confessionele partijen. Een afgenomen binding impliceert echter niet automatisch dat de partij ook direct stemmen verliest: de partij wordt 'slechts' vatbaarder voor bijvoorbeeld minder gewaardeerde lijsttrekkers of programmapunten.

Om de relatie tussen binding en verzuimd stemgedrag nader te onderzoeken, zijn we voor elk van de verkiezingsjaren nagegaan welk verband bestond tussen stemgedrag en kerkbezoek onder kiezers die zich tot een kerkgenootschap rekenen. De resultaten staan in figuur 7.4.

Figuur 7.4 Het verband tussen binding en verzuimd (christelijk) stemgedrag

Toelichting: Op de x-as staan de verschillende verkiezingsjaren. Op de y-as de populatie die binnen die groep stemt op het CDA of één van de kleinere christelijke partijen. De verschillende lijnen representeren groepen kiezers naar de mate waarin zij een kerk bezoeken.

Het patroon in deze figuur is duidelijk. Er bestaat onder christelijke kiezers al ten minste dertig jaar een duidelijk verband tussen de binding aan de eigen christelijke zuil en het stemmen op confessionele partijen: christelijke kiezers die wekelijks de kerk bezoeken, stemmen beduidend vaker op een christelijke partij dan christelijke kiezers die nooit naar de kerk gaan. Omdat tegelijkertijd het aantal christenen gestaag is gedaald (tabel 7.1) en het kerkbezoek van de overblijvende groep christe-

nen in de afgelopen dertig jaar is afgenomen (tabel 7.4), zou dit leiden tot een gestage afname van de aanhang van de christelijke partijen. De verkiezingsuitslagen in de jaren zeventig en tachtig geven echter een ander beeld. Zo was de CDA aanhang in de jaren zeventig stabiel en nam die aanhang in de jaren tachtig zelfs toe. De afname van de aanhang van confessionele partijen vertoont met andere woorden veel minder een constante neerwaartse trend dan louter op grond van het dalend aantal confessionele kiezers en de dalende binding van die overblijvende confessionele kiezers valt te verwachten. Hoe is dit mogelijk?

Een eerste belangrijke aanwijzing voor het antwoord op deze vraag is te vinden in figuur 7.4. Het blijkt dat de relatie tussen kerkgang en stemgedrag wel degelijk verandert. De aantrekkingskracht van de confessionele partijen is in sommige jaren onder de minder kerkelijke confessionele kiezers sterker dan in andere jaren. Zo is in 1986 en 1989 de relatie tussen kerkbezoek en stemgedrag net als in de andere jaren positief: kerkbezoek hangt ook in die jaren samen met een grotere kans op het CDA te stemmen. Tegelijkertijd is vooral onder de weinig tot matig gebonden confessionele kiezers in die jaren de aantrekkingskracht van de confessionele partijen (en dan voornamelijk het CDA) relatief hoog. Dit wijst op het bestaan van andere factoren die, vooral onder de minder gebonden groep christelijke kiezers, van belang zijn bij het stemmen op een christelijke partij. Secularisatie heeft de groep potentiële kiezers van christelijke partijen doen afnemen. Binnen deze kleiner wordende groep zette bovendien de deconfessionalisering door, wat er toe leidde dat deze groep steeds minder op christelijke partijen stemde. Dat vooral het CDA het in de jaren tachtig toch nog goed gedaan heeft, moet worden toegeschreven aan andere factoren als de lijsttrekker en het partijprogramma. Hierdoor werden confessionele kiezers die minder ter kerke gingen toch gestimuleerd op een christelijke partij te stemmen.

Seculiere kiezers

De eerste verklaring voor de relatief stabiele omvang van het CDA electoraat tussen 1971 en 1989 hebben we gezocht onder de confessionele kiezers. Een mogelijke aanvullende verklaring voor de grote steun voor het CDA in de jaren tachtig kan worden gezocht onder de seculiere kiezers. We hebben gezien dat de steun voor christelijke partijen onder de seculiere kiezers in 1971 was te verwaarlozen. Zo stemde in dat jaar minder dan 5% van de seculiere kiezers op een christelijke partij en bestond slechts een fractie van de achterban van confessionele partijen uit seculiere kiezers. Zo is wel opgemerkt dat confessionaliteit tot aan het begin van de jaren tachtig vrijwel een noodzakelijke, maar in steeds mindere mate een voldoende voorwaarde vormde voor het stemmen op de christen-democraten (Van der Eijk en Niemöller 1992: 282).

De afname van het aantal confessionele kiezers in de afgelopen jaren werd bij het CDA in 1986 echter gedeeltelijk gecompenseerd door een toeloop van niet-confessionele kiezers. Van de seculiere arbeidersklasse stemde in die jaren bijvoorbeeld bijna 9 en van de seculiere middenklasse bijna 14% op het CDA. Daarmee stemde ruim 10% van de seculiere kiezers op het CDA en bestond maximaal 16% (1989) van de CDA-achterban uit seculiere kiezers. Het CDA is dus in de jaren tachtig inderdaad in staat geweest seculiere kiezers te trekken en leek daarmee een 'omgekeerde doorbraak' te forceren. Sommige politicologen verwachtten ook dat

deze doorbraak blijvend zou zijn (Van der Eijk en Niemöller 1992: 283). Dat blijkt niet het geval te zijn geweest. Tijdens de verkiezingen van 1994 en 1998 is het CDA weer hoofdzakelijk teruggeworpen op de groep confessionele kiezers. In die jaren bestaat de achterban van het CDA nog maar voor 9 respectievelijk 7% uit seculiere kiezers. De tijdelijke steun van seculiere kiezers voor het CDA roept de vraag op in hoeverre er in die jaren inderdaad sprake was van een omgekeerde doorbraak en zo ja, waar die omgekeerde doorbraak dan uit bestond.

Uit eerder onderzoek is gebleken dat de kenmerken van de familie waarin iemand is opgegroeid, naast individuele kenmerken, invloed heeft op het kiesgedrag (Need 1997: 90). Zijn het wellicht alleen seculiere kiezers afkomstig uit een confessioneel milieu die in de jaren tachtig hebben gestemd op het CDA? Om een antwoord te geven op deze vraag hebben we de kiezers ingedeeld in drie groepen: (1) christelijke kiezers, (2) seculiere kiezers die christelijk zijn opgevoed en (3) seculiere kiezers die niet christelijk zijn opgevoed. In 1971 was de verhouding in de samenleving van die drie groepen nog 7:1:2. In 1982 was de verhouding 6:2:2. In 1998 was de verhouding 5:3:2.

De waarneming dat het CDA in de jaren tachtig in staat was seculiere kiezers aan zich te binden, wordt genuanceerd als we rekening houden met het onderscheid tussen de hiervoor onderscheiden groepen seculiere kiezers. Zo blijkt dat een belangrijk deel, ongeveer tweederde, van de seculiere kiezers die in de jaren tachtig op het CDA hebben gestemd, afkomstig is uit de groep seculiere kiezers uit een confessioneel milieu. In de bevolking als geheel was die verhouding aan het begin van de jaren tachtig, zoals gezegd, ongeveer 50-50. Voorzover het CDA in de jaren tachtig in staat was seculiere kiezers te trekken, gaat het dus substantieel vaker om seculiere kiezers met een confessionele achtergrond.

7.4 Veranderende klassentegenstellingen

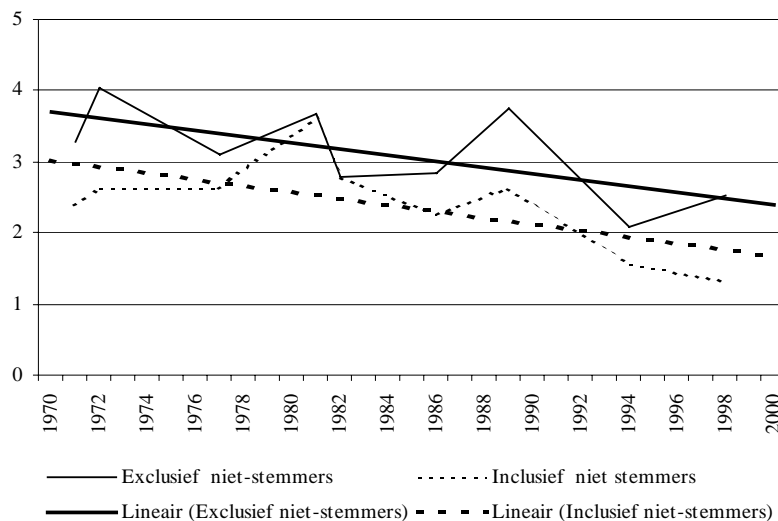
Tot nu toe hebben we ons voornamelijk geconcentreerd op de religie van kiezers. We hebben onder meer laten zien dat het percentage christenen in de Nederlandse samenleving de afgelopen dertig jaar sterk is gedaald en de groep seculiere kiezers sterk is gegroeid. Het stemgedrag van de groep seculiere kiezers wordt daarmee relatief belangrijker. Het is daarom tijd om aandacht te besteden aan de tweede scheidslijn binnen de Nederlandse politiek, die tussen de verschillende klassen.

In internationaal onderzoek is altijd veel aandacht geweest voor de relatie tussen sociale klasse en stemgedrag (Nieuwbeerta 1996). Simpel gezegd wordt in dat onderzoek nagegaan in hoeverre arbeiders 'links' en leden van de middenklasse 'niet-links' stemmen. Uit dit vergelijkende onderzoek komt Nederland naar voren als een land waarin slechts in beperkte mate sprake is (geweest) van klassengebonden stemgedrag (Nieuwbeerta 1996: 358). Dit wordt uiteraard mede veroorzaakt door het bestaan van de georganiseerde godsdienstige groepen in de Nederlandse samenleving. Deze godsdienstige zuilen vormden ten opzichte van de klassentegenstelling een '*cross-cutting cleavage*'. Zowel arbeiders als leden van de middenklasse maakten immers deel uit van de confessionele zuilen. Dit reduceerde het aantal

arbeiders dat op een linkse partij stemde. Van deze omstandigheid zou volgens sommigen een matigende werking uitgaan.

Volgens Lijphart vervaagden in de jaren zestig de verticale confessionele scheidslijnen sneller dan de horizontale scheidslijnen gebaseerd op sociale klasse. De uitstroom van confessionele kiezers (arbeiders en leden van de middenklasse) naar de seculiere partijen zou de klassentegenstelling versterken. Volgens Lijphart zouden hierdoor de horizontale scheidslijnen sterker op de voorgrond treden en het politieke centrum verzwakken (Lijphart 1968/1992: 204-205). Het afnemende belang van godsdienst gaat dan samen met een toename van het belang van sociale klasse voor de partijkeuze voor de samenleving als geheel. Is dat nu zo? Om een antwoord te geven op die vraag, bestuderen we de veranderende relatie tussen sociale klasse en stemgedrag.

Figuur 7.5 Het verloop van klassengebonden stemgedrag in Nederland

Toelichting: De Heath-index is de verhouding tussen het percentage arbeiders dat stemt op een linkse partij gedeeld door het percentage arbeiders dat stemt op een niet-linkse partij en het percentage leden van de middenklasse dat stemt op een linkse partij gedeeld door het percentage leden van de middenklasse dat stemt op een niet-linkse partij. Niet-stemmers zijn weggelaten uit deze berekeningen van de eerste trendlijn. Niet-stemmers zijn behandeld als stemmers op een niet-linkse partij in de tweede trendlijn.

Het verband tussen stemgedrag en sociale klasse kan worden uitgedrukt door middel van de Heath-index. Deze index geeft de verhouding tussen de mate waarin respectievelijk arbeiders en leden van de middenklasse stemmen op een linkse partij.⁵⁴ De index heeft de waarde 1 als stemgedrag en klasse niets met elkaar te maken hebben. In dat geval stemmen leden van beide klassen even vaak op een (niet) linkse partij. Naarmate de Heath-index groter wordt, wordt de klassenscheidslijn in het stemgedrag duidelijker. Op basis van de eerder gebruikte 'subjectieve sociale klas-

se' en de tweedeling tussen 'linkse' (PvdA en partijen die linkser worden geplaatst) en 'niet-linkse' politieke partijen (de overige partijen) kan de Heath-index worden berekend.

Uit de analyse blijkt, in tegenstelling tot wat we zouden verwachten, een *neerwaartse* trend in het klassengebonden stemgedrag. Het klassengebonden stemgedrag is in de afgelopen dertig jaar dus niet toegenomen en van een toegenomen belang van de 'horizontale scheidslijn' in de Nederlandse politiek is sinds 1971, ondanks secularisatie en deconfessionalisering, geen sprake. Dat neemt niet weg dat in de jaren veertig en vijftig het stemgedrag mogelijk minder klassengebonden was dan in de jaren zeventig en dat dus het begin van de jaren zeventig een (lichte) 'piek' te zien geeft. Gegevens uit andere bronnen en met gedeeltelijk andere metingen wijzen hier op (Nieuwbeerta 1996: 358). Secularisatie en deconfessionalisering hebben dus mogelijk in eerste instantie, in de jaren zestig, de horizontale scheidslijn versterkt, maar deze trend zou zich dan na het begin van de jaren zeventig niet hebben doorgezet. Overigens is deze interpretatie, gezien de entree van D66 en de Boerenpartij gecombineerd met het verlies van de PvdA tijdens de verkiezingen van 1967, niet onproblematisch.

Internationaal vergelijkend onderzoek geeft aan dat in de meeste landen het niveau van klassengebonden stemgedrag *afneemt* (Ultee et al. 1992: 598; Nieuwbeerta 1996: 358). Deze afname wordt onder meer toegeschreven aan een proces dat analoog is aan de eerder besproken afgenomen binding van confessionele kiezers aan hun zuil: arbeiders zouden een steeds minder hecht geïntegreerde groepering vormen. Bovendien zou onder meer door de toegenomen sociale mobiliteit, de integratie binnen de arbeidersbeweging minder vanzelfsprekend zijn geworden. Hierdoor zou het stemgedrag van arbeiders steeds minder exclusief gericht zijn op linkse politieke partijen (Ultee et al. 1992: 599-600). Tenslotte heeft de sociaal-democratische elite in Nederland in de periode na de oorlog bewust geprobeerd de verzuiling te doorbreken. Deze 'doorbraakgedachte' zou er volgens sommigen echter toe hebben geleid dat de sociaal-democratische organisaties hun richtinggevend ideaal verloren. Dit zou uiteindelijk hebben geleid tot een erosie van de sociaal-democratische zuil (Houska 1985: 22). Het lijkt er verder op dat leden van de middenklasse in de jaren tachtig en negentig de overstap hebben gemaakt naar de linkse partijen en dat die partijen minder exclusief zijn gericht op 'arbeiders'. Dit sluit aan bij een andere interpretatie van het afgenomen belang van de traditionele klassentegenstelling. Sinds de jaren zestig zouden de tegenstellingen tussen arbeiders en de middenklasse minder belangrijk zijn geworden en zouden andere tegenstellingen op de voorgrond zijn getreden (Ultee et al. 1992: 599-600). Partijen als Groen Links en in minder mate de PvdA richten zich mede daarom niet langer voornamelijk op 'linkse' thema's, maar ook op nieuwe thema's als het milieu en democratische vernieuwing.

7.5 *Samenvatting en conclusies*

Het belang van kerkelijke gezindte is de afgelopen decennia sterk afgenomen. Zo hebben we in dit hoofdstuk gezien dat het aantal mensen dat zich rekent tot een

christelijk kerkgenootschap in de afgelopen 30 jaar sterk is gedaald. Bovendien is de binding met de kerk van deze steeds kleiner wordende groep sterk afgenomen. Deze ontwikkelingen hebben er toe geleid dat de omvang van de natuurlijke achterban van het CDA sterk is afgenomen en de electorale steun voor het CDA minder vanzelfsprekend is geworden. Zoals de KVP-er Schmelzer al in 1971 opmerkte: 'Er komt een bewuste keuze. Dat is democratisch gesproken winst, maar voor ons wel een handicap' (Van Holsteijn 1994: 153). Deze ontwikkeling was echter lange tijd niet zichtbaar omdat andere factoren, zoals het lijsttrekkerschap van Lubbers, de minder gebonden christelijke kiezers toch op het CDA deden stemmen en er bovendien voor zorgden dat sommige geseculariseerde kiezers hun stem uitbrachten op het CDA. Ook de seculiere CDA stemmers in de jaren tachtig blijken echter nog substantieel vaker afkomstig uit een confessioneel milieu. Omdat ook het aantal kiezers dat opgroeit in een confessioneel milieu afneemt, lijken de electorale kansen voor het CDA niet bijzonder gunstig.

Het afgenomen belang van godsdienst sinds het begin van de jaren zeventig, is niet gepaard gegaan met een toenemend belang van sociale klasse als relevante electorale scheidslijn. Een eerste oorzaak hiervan is de getalsmatige ontwikkeling van het aantal seculiere arbeiders: arbeiders maken slechts een klein deel uit van het electoraat en dat aantal neemt niet toe. Verder lijkt de integratie van de groepering arbeiders te zijn afgenomen, waardoor dat deel van het electoraat minder automatisch stemt op linkse partijen. Een derde oorzaak is gelegen in de diffuse samenstelling van de sterk gegroeide seculiere middenklasse. De seculiere middenklasse is niet verbonden met één der partijen en de leden van die seculiere middenklasse stemmen sinds het begin van de jaren tachtig iets vaker op linkse politieke partijen.

De afgenomen binding van kiezers die zich rekenen tot een kerkgenootschap, de sterke groei van de seculiere middenklasse en de afname van het belang van de traditionele klassentegenstelling, hebben waarschijnlijk als gevolg, dat voor het electoraat als geheel andere factoren dan godsdienst en sociale klasse een belangrijke rol spelen. Deze andere factoren worden geanalyseerd in volgende hoofdstukken.